

EESTI RETROSPEKTIIVNE RAHVUSBIBLIOGRAAFIA – KELLELE JA MIKS?

Retrospektiivne rahvusbibliograafia – mis asi see veel on, oleksin mõni aasta tagasi kirjanduse ja kultuuriteaduste doktorandina täiesti süüdimatult küsinud. Kurb, aga samas on tõsiasi, et Eesti praeguse aja humanitaarteadused, nagu ka teaduse hindamise süsteem, ei pane suurt rõhku käsikirjade või tõlkeedit-sioonide, käsiraamatute, entsüklopeedi-liste ülevaateteoste ega bibliograafiate väärtustamisele. Nagu on tõsi ka see, et tänapäeva Eesti ülikoolides ei pea (võõr)filoloogid reeglina enam õppima n-ö filoloogilisi käsitööoskusi.

Hirmutavalt kõlava sõnadeühenduse „Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia” taga seisab ambitsioonikas ettevõtmine, mida võiks iseloomustada nii sõnadega kuiv, raamatukogunduslik, pedantne kui ka hoopis teisiti. Tegemist on teatud mõttes detektiivse ülesandega registreerida kõik tänapäevase Eesti alal ilmunud trükised. Õieti on meil juba olemas ülevaade Eesti alal välja antud eestikeelsest raamatust, sest vastavad bibliograafiad on trükist ilmunud (vt allpool). Kuid senimaani ootavad trükisteks vormumist Eestis trükikunsti kasutusele võtmisest XVII sajandi alguses kuni Teise maailmasõja alguseni ilmunud mitte-eestikeelsete trükiste bibliograafiad.

Niisuguseid ülevaateteoseid ja käsi-raamatuid on vaja selleks, et tekiks võimalus kindlale ja konkreetsele allikmaterjalile tuginedes uurida ja mõtestada Eesti koloniaalset ning mitmekultuurilist ajalugu. Nii nagu on rõhutanud riigiarhivaar Priit Pirsko, säilitatakse

vanu raamatuid, nagu ka vanu ese-meid, eeskätt nendes sisalduva informatsiooni tõttu.⁽¹⁾ Trükistes sisalduv info võib küll olla aegunud, ent kannab oma aja märki. Lisaks annab raamatute ülevaade ajastut iseloomustavat teavet selle kohta, milliseid trükiseid, kui palju, mis keeles ilmus ja kuidas neid kujundati. Mitte ilmaasjata ei rõhuta ajaloolane Ulrike Plath vanaraamatu kui ajalooallika tähtsust.⁽²⁾ Peale info iga konkreetse trükise kohta evivad retrospektiivsed rahvusbibliograafiad ka teadmisi üldistavat ning süstematiseerivat funktsiooni.

Eesti retrospektiivset rahvusbibliograafiat (ERRB) on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Raamatukogus, hilisemas Eesti Akadeemilises ning tänapäevases Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus koostatud juba 1970. aastatest alates. ERRB koostamise põhimõtted sõnastas raamatuloolane ja bibliograaf Endel Annus (1915–2011) 1979. aastal ajakirjas Keel ja Kirjandus ilmunud artiklis⁽³⁾ ning täpsustas ja laiendas neid 1981. aastal raamatulooalases kogumikus⁽⁴⁾. Endel Annuse nimi ongi tegeli-

¹ P. P i r s k o, Mida ja miks me säilitame? – Raamatukogu 2014, nr 4, lk 13–15.

² U. P l a t h, Varauusaeg ja vanaraamat. – Sirp 10. I 2014.

³ E. A n n u s, Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia programmist. – Keel ja Kirjandus 1979, nr 5, lk 301–302.

⁴ E. A n n u s, Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia programmist. – Eesti raamat ja raamatukogu. Nõukogude Eesti raamatukogundus XI. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium, 1981, lk 68–75.

kult see kaubamärk, mille all me tänapäeval tunneme neid nn musti raamatuid ehk eestikeelse raamatu ja perioodika bibliograafiaid kuni aastani 1917. (5) Just tema kindlakäelise juhtimise all töötas aastakümneid teaduste akadeemia ja hilisema akadeemilise raamatukogu retrospektiivse rahvusbibliograafia töögrupp. Pärast Annuse kõrvalejäämist uue sajandi alguses on rahvusbibliograafia töögrupp jäänud sisulise ja teadusliku koordineerimiseta, ehkki bibliograafiline töö on vastavalt tööjõule siiski jätkunud. Kindlasti aga ei saa niivõrd mahukaid ja põhimõttelisi käsiraamatuid nagu rahvusbibliograafiad – iseäranis ühe rahvusriigi võorkeelne rahvusbibliograafia – koostada ilma vastavate teaduslike aluste ja metodoloogiata. Probleemid ilmnevad juba selle määratlemisel, milline trükis siis ikkagi kuulub ERRB-sse ja milline mitte. Eestikeelse raamatu bibliograafia koostamine samalaadsete probleemidega silmitsi ei seisnud, sest määravaks valikuprintsiibiks oli keel. Mitte-eestikeelse raamatu puhul peame lähtuma teistest alustest ehk territoriaalsest, aga ka kultuuriloolisest printsiibist. Rangelt territooriumipõhise lähenemisega siiski väga kaugele ei jõua, sest Eestis elanud ja töötanud kirjamehed on avaldanud teoseid nii eesti kui ka teistes keeltes, tihti on need ilmunud väljaspool Eesti piire. Ka Läti vanema võorkeelse rahvustrükise bibliograafia, mis lähtub suures plaanis just Läti ajaloolisest territooriumist, ei saa hakkama eranditeta. (6)

⁵ E. Annus (toim), Eestikeelne raamat 1901–1917. I ja II köide. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993; E. Annus (toim), Eestikeelne raamat 1851–1900. I ja II köide. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1995; E. Annus (toim), Eestikeelne raamat 1525–1850. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000.

⁶ Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830. Sērija A = Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands

Illustreerimaks olukorra komplitseeritust võib näiteks tuua valgustaja August Wilhelm Hupeli (1737–1819), kelle teosed on ilmunud nii eesti kui saksa keeles, nii Eesti kui Läti alal. Samad küsimused tõstatuvad Venemaa Teaduste Akadeemia akadeemikute ja Tartu Ülikooli õppejõudude puhul, kes oma töid avaldasid nii Tartus, Peterburis kui ka mujal Euroopas. Kindlasti on oluline registreerida ja kirjeldada Eesti alal ilmunud siinse kultuuri ja ajaloo jaoks oluliste isikute mitte-eestikeelseid teoseid, kuid lisaks ka väljaspool Eesti geograafilist ruumi ilmunud trükiseid. Samas tekib küsimusi selle kohta, milliste geograafiliste piiridega me arvestame ning kuidas määratleme isikute olulisust Eesti kultuuriloo jaoks.

Õnneks ei kahtle tänapäeval keegi selles, et eesti keele ja kultuuri ajaloo uurimiseks on samavõrd oluline tunda nii eestikeelse kui ka Eesti ala saksa- või muukeelse raamatu ja kultuuri lugu. Seda fakti kinnitavad kahtlemata Liina Lukase ja Jaan Unduski kureeritud balti kirjakultuuri ajaloo projektid, aga ka Eesti vanema kirjanduse digitaalse tekstikorpuse EEVA olemasolu, mis hõlmab eesti kultuuriloo jaoks olulisi tekste nende keelest sõltumata.

ERRB-sse kuuluvuse printsiipide küsimusele järgneb aga veel rida teisi küsimusi, millele kohe ja kiiresti vastata ei saa. Nii näiteks vajavad hoolikat kaalumist andmete esitamise (alfabeetiline, kronoloogiline) ja detailsuse (kui palju on trükistes sisalduvat või autorite kohta käivat avatud, kas on andmeid raamatu leidumuse kohta) põhimõtted. Rahvusbibliograafiate teaduslikkust ja kasutatavust määravad aga ehk enim kõikvõimalikud registrid (pealkirjade, isikute, ilmumiskohtade, trükikodade jms kohta).

1588–1830. Reihe A = The union catalogue of foreign language ancient prints in Latvia 1588–1830. Series A. Riia: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2013.

1970. aastatel tööd alustades sõnastas Annus vastavad valikupõhimõtted ja suunised võõrkeelse rahvusbibliograafia esitusviisi kohta (vt allpool). Kuid kuna prioriteediks kujunesid mõistetavalt eestikeelse raamatu ülevaated, siis tuleb nüüd, üle kolmekümne aasta hiljem Annuse sõnastatud põhimõtted värske pilguga üle vaadata, neid vajadusel täpsustada, muuta või üle korrata. Miks? Sellepärast, et kui antud programmi- lised põhimõtted sõnastati, ei olnud Annusel ega tema töörühmal veel käepärast kogu kirjade korpust, seega ka mitte ammendavat ülevaadet sellest, millised Eesti võõrkeelse raamatu retrospektiivse bibliograafia köited võiksid välja nägema hakata.

Vaade minevikku

ERRB koostamisega tehti algust juba 1978. aastal, kui Annus asus tööle toonases ENSV Teaduste Akadeemia Raamatukogus. Viie töötajaga rahvusbibliograafia osakond moodustati raamatukogu direktori Felix Kauba käskkirjaga 26. oktoobril 1979.⁷ Rahvusbibliograafia koostamist koordineeris, nagu öeldud, Annus ise ning andmete kogumises ja kirjade koostamises osalesid rahvusbibliograafia osakonna töötajate kõrval bibliograafid teistest rahvustrükist säilitavatest raamatukogudest: kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogust, rahvusraamatukogust, Tartu ülikooli raamatukogust. Töös osalesid algusaastatel ka Tallinna Polütehnilise Instituudi raamatukogu töötajad. ERRB koostamise keskuseks oli Teaduste Akadeemia raamatukogu (tänapäev TLÜ Akadeemiline Raamatukogu).

⁷ T. A a s m a n n, Ülevaade rahvusbibliograafia koostamisest Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogus. – Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu 50. Ülevaateid ja mälestusi. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996, lk 79.

Annuse panuseks oli ERRB programmi algatamine, juhtimine ja bibliograafiate toimetamine mitmete aastakümnete jooksul. Samuti tuleb tunnustada ja hinnata seda, et Annuse selge seisukoht juba tol ajal oli, et eestikeelse trükisõna kõrval kuuluvad „lahutamatu osana Eesti kultuuriloosse siin ladina, saksa, vene, rootsi, juudi jt. keeltes välja antud raamatud ja perioodika”.⁸ Teisisõnu, Eesti kultuurilugu ei ole terviklik, kui me ei oma teadmist Eestis kõikides keeltes avaldatud trükitoodangust.

1981. aastal kirjutas Annus ERRB programmi tutvustades, et ehkki Eestis ja mujal ilmunud võõrkeelsed raamatud kavatsesi esialgu esitada eri köidetes, on „otstarbekam need ühendada, sest sage- li on sama autori teoseid välja antud nii Eestis kui ka väljaspool, mistõttu neid tuleks otsida kahest nimestikust”.⁹

Olgu siinkohal ära toodud põhimõtted, millest lähtus Annus ja tema juhitud töögrupp väljaspool Eestit ilmunud raamatute kirjeldamise valikul.

„Väljaspool Eestit ilmunud raamatutest kirjeldatakse:

1) raamatud, mis käsitlevad Eesti loodust, ajalugu, kultuuri või Eestiga olulises kokkupuutes olnud isikuid. Siia kuulub ka ilukirjandus, mille taustaks või aineks on Eesti maakohad, olud või Eestiga olulises kokkupuutes olnud isikud;

2) peamiselt Eestis elanud autorite kõik raamatud sisust ja ilmumiskohast sõltumata;

3) mõnda aega Eestis elanud autorite raamatutest need, mis on ilmunud (või kirjutatud) Eestis viibimise ajal, sisu ja ilmumiskohta arvestamata;

4) Eestis sündinud või siin mõnda aega elanud, kuid loominguuliselt mujal tegevad olnud autorite raamatud valikuliselt;

⁸ E. A n n u s, Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia programmist, lk 71.

⁹ E. A n n u s, Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia programmist, lk 72.

5) raamatud, mis on ilmunud eesti rahvusest autoritelt, kes on Eestis sündinud, kuid loominguiliselt tegutsenud mujal;

6) Baltimaade kohta välja antud sea- dused, määrused ning ametlikud korral- dused;

7) Riias ilmunud tähtsamad ühis- kondlik-poliitilised (näit. G. Merkeli tööd) või rakenduslikud raamatud (näit. põllumajanduslikud käsiraamatud).¹⁰

Neid põhimõtteid on rahvusbiblio- graafia töögrupp andmeid kogudes ja trükiseid kirjeldades tänini ka järginud.

Hetkeseis ja vaade tulevikku

2013. aasta oktoobris jõudis lõpule ERRB eestikeelse raamatu osa koosta- mine.¹¹ Viimase väljaandena ilmus Eesti Rahvusraamatukogu egiidi all eestikeel- se raamatu 1918–1940 bibliograafia.¹² Sellega on kättesaadavaks tehtud and- med kogu Teise maailmasõja eelse eesti- keelse raamatutoodangu kohta. Samuti on ilmunud eesti- ja võõrkeelse perioodi- ka nimestikud kuni 1940. aastani.¹³

Koostamisel ja seni välja andmata on Eesti võõrkeelse raamatu retrospek-

¹⁰ E. A n n u s, Eesti retrospektiivse rah- vusbibliograafia programmist, lk 72–73.

¹¹ Loomulikult jätkub eestikeelsete trükis- te andmete täpsustamine ja täiendamine uue info lisandumisel. See toimub jooksvalt MTÜ Eesti Raamatukoguvõrgu Konsortsiumi ehk ELNET-i ühiskataloogis ESTER, mis on üht- lasi ka Eesti jooksva ja retrospektiivse rah- vusbibliograafia andmebaasi aluseks.

¹² A. A i n z, L. T e n n o (toim), Eestikeel- ne raamat 1918–1940. I–IV köide. Ajalooline ülevaade A. Möldre. Tallinn: Eesti Rahvus- raamatukogu, 2012, 2013. Antud periood ei kuulunud tänu nõukogudeaegsele ülesande- püstitusele Annuse retrospektiivse rahvus- bibliograafia programmi.

¹³ E. A n n u s, T. L o o g v ä l i (toim), Ees- tikeelne ajakirjandus 1766–1940. I ja II köi- de. Ajalooline ülevaade K. Aru. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2002; E. A n n u s (toim), Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993.

tiivne rahvusbibliograafia aastani 1940. Täna- seks on kokku kogutud Eesti vene- keelse (kuni 1940. aastani ilmunud) raa- matu bibliograafia materjal, mis seab kahtluse alla Annuse varasemalt sõ- nastatud seisukoha, et Eestis ja sellest väljaspool ilmunud Eestiga seotud võõr- keelsete trükiste kirjed peaksid ilmu- ma ühtses järjestuses. Ei ole võimalik ühtede kaante vahele panna trükiseid formaalsest (ilmumiskohaks Eesti) ja si- sulisest (otsus, kas on Eesti kultuuriloo jaoks oluline) printsiibist lähtudes. Vas- tasel juhul ähmastub pilt nii Eestis kui ka väljaspool Eestit ilmunud teostest. Eelöeldu ei tähenda Annuse ERRB prog- rammi ümber lükkamist, vaid informat- siooni täpsustumisel ning uute teadmis- te lisandumisel kujunenud arusaamist uue arutelu vajalikkusest.

Annuse programmi kohaselt on võõr- keelset ERRB-d koostatud kolmes jaos. Eestis ilmunud ja Eestiga seotud vene- keelseid raamatuid (kuni aastani 1940) asus alates 1979. aastast kirjel- dama Ljubov Janubekova (kuni aastani 2012);¹⁴ kogutud ja kirjeldatud materjali on alates 2014. aastast asunud sisuliselt ja teaduslikult toimetama ja süstema- tiseerima Eesti Rahvusraamatukogu vanemteadur Larissa Petina. Eestis ilmunud saksa-, ladina- ja muukeelse raamatu 1631–1830 väljaselgitamise- ga alustasid 1980. aastal Anne Laur ja Merle Raid, tööd jätkas alates 1992. aastast Helje-Laine Kannik, kes tege- leb perioodiga tänaseni. Eestis ilmunud saksa-, ladina- ja muukeelse raamatu 1831–1940 kirjeldamise ja leidumuse väljaselgitamisega tegeleb alates 2012. aasta algusest Lauri Frei. Võõrkeelse ERRB tööriühm on seega tänaseks muu- tunud, tihedat koostööd tehakse Tartu Ülikooli Raamatukoguga.

Alates e-kataloogi ESTER kasutu- selevõtust 1999. aastal on ERRB kirjed

¹⁴ T. A a s m a n n, Ülevaade rahvusbiblio- graafia koostamisest Eesti Teaduste Akadee- mia Raamatukogus, lk 79.

sisestatud just sinna, millega on kogu informatsioon vanema rahvustrükise kohta tehtud kataloogi kasutajatele jooksvalt kättesaadavaks.¹⁵ 2014. aasta juulis toimus e-kataloogi seniste Tallinna ja Tartu andmebaaside liitmine. See lõi juba paratamatult ajendi selleks, et Tallinna (TLÜAR ja Eesti Rahvusraamatukogu) ja Tartu (Tartu Ülikooli Raamatukogu, Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu) kolleegid ERRB küsimuses taas ühise laua taha koonduks. Esmaeesmärk on, et seni kogutud andmetest baaside ühendamisel midagi kaotsi ei läheks ning kirjed ühtlustatud saaks. Seoses sellega tuleb ERRB kirjete ja ka trükiväljaannete koostamispõhimõtted ühiselt üle vaadata. Koostöö tihendamist on ülnimetatud teadusraamatukogude vahel juba alustatud.

¹⁵ Andmed on ka nende trükiste kohta, mida ELNET konsortsiumi raamatukogudes või Eesti raamatukogudes ei leidu.

Tuleb teha kõik jõupingutused selleks, et taastuks üle-eestiline koostöö ja koostatud ning koostamisel olevad Eesti vanema võõrkeelse raamatu bibliograafid saaksid järgmise aastakümne jooksul ka ilmuda. Töörühma, millesse kuuluvad artikli autori ja ülal nimetatud bibliograafide kõrval veel Tiiu Reimo, Larissa Petina, Tiina Aasmann, Katre Kaju ja Kairit Kaur, ühine seisukoht on, et vajame laiemat avalikku arutelu võõrkeelsete raamatute retrospektiivse rahvusbibliograafia küsimustes. 2014. aasta 20. novembril leiab Tallinna Ülikoolis aset võõrkeelse rahvusbibliograafia koostamise aluseid käsitlev teaduslik seminar, kuhu on oodatud kõik bibliograafia potentsiaalsed kasutajad.

AIJA SAKOVA-MERIVEE